

УДК 340.11(477)

Л.М. Бойко

ДЕЯКІ СИСТЕМОУТВОРЮЮЧІ ДОМІНАНТИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

За сучасних обставин, в умовах активної розбудови української державності дедалі більшої актуальності набуває питання виявлення власного культурно-цивілізаційного підґрунтя, лише опираючись на яке можливо виробити національну програму подальшого державно-правового розвитку, оскільки «необхідно знати, хто ми є, аби будувати державу, адекватну вдачі українського народу» [1, с. 204]. Проте це зовсім не означає ігнорування досвіду світової спільноти з приводу наробіток у галузі політико-правової організації суспільства. Навпаки, як вбачається з існуючих досліджень, найбільш оптимальний варіант виходу українського суспільства з тривалої економіко-політичної кризи полягає в необхідності пошуку гармонійного, збалансованого синтезу власних, цивілізаційних засад і передового світового досвіду [2, с. 47].

У рамках даного дослідження пропонується як такі «цивілізаційні засади» розглядати основні властивості (домінанти) українського правового менталітету, які розкривають особливості сприйняття державно-правової реальності. Враховуючи викладене, метою даного дослідження є виявлення та аналіз системоутворюючих домінантів українського правового менталітету, до яких, на нашу думку, доцільно віднести інтровертність, індивідуалізм та релігійність. Перед тим ніж розпочати дослідження, слід зауважити про те, що враховуючи специфіку об'єкта дослідження, неможливо обмежитися лише правовим підходом до проблематики, потрібен її комплексний аналіз із обов'язковим залученням історичних, етнопсихологічних, культурологічних та соціологічних досліджень. Необхідність такого міждисциплінарного підходу посилюється ще й відсутністю аналогічних досліджень у правовій сфері, у той час як особливості українського менталітету отримали досить ґрунтовне висвітлення у зазначених вище галузях знань, зокрема в працях таких авторів, як О.А. Донченко, Ю.В. Романенко, І.С. Старовойт, А.В. Фурман, М.Т. Юрій, В. Янів та ін. Окремо слід відзначити дослідження, присвячені російському правовому менталітету, що провели Р.С. Байніязов, А.Ю. Мордовцев.

Інтровертність українського народу, інакше кажучи зосередженість на проблемах свого внутрішнього світу, найчастіше пов'язують із трьома факторами. По-перше, з природно-географічними особливостями України, живописні краєвиди якої сприяли виробленню нійпевніше поетичної, ніж практичної особистості, а природні багатства не вимагали значних зусиль у напрямі їх активного освоєння, що, у свою чергу, не виробило необхідної підприємливості [3, с. 80]. По-друге, з «архетипом дистресового досвіду» [4, с. 95], який полягає майже в постійному стресовому стані, якого історично зазнавав український народ у зв'язку із численними невдачами у спробах державного будівництва та постійними зовнішньополітичними загрозами з боку межуючих держав.

По-третє, не слід опускати значення релігії у формуванні ментальності – православ'я, яке засновувалося на смиренності, покірності долі (на все воля Божа) і загалом пропагувало зосередженість на справах духовних, а не мирських. Зрозуміло, що такі умови не могли сприяти формуванню політично активної особистості, яка в тривалому «бездержавному або напівдержавному стані» [1, с. 192] була зацікавлена найпевніше власним виживанням, аніж справами державно-правового характеру. Саме бездержавності зазвичай приписують відсутність власних державно-правових інститутів та державно-правової традиції.

Із інтровертністю тісно пов'язана така базова характеристика українського правового менталітету, як індивідуалізм. Саме за ознакою індивідуалізму Україну традиційно відносять до європейського культурного циклу [3, с. 194] на противагу російському колективізму. Проте якщо європейський індивідуалізм розвивається у напрямі визнання окремої людини не лише мірою, але й «господарем всіх речей» [8, с. 306] відповідно до її здібностей, соціального статусу, прикладом чого є громадянське суспільство – сукупність вільних індивідів як реальна сила, що протистоїть сваволі держави, то український індивідуалізм вказує, насамперед, на духовний авторитет особистості та політичну розірваність, незгуртованість українського суспільства, що історично виражається в княжих міжусобицях, козацькій сваволі, партійних непорозуміннях [3, с. 195]. Внаслідок чого український громадянин звик до особистого відстоювання своїх прав. Саме від індивідуалізму разом з інтровертністю бере свій початок українська аполітичність, яка відзначається байдужістю до державних справ, а також поширенням нігілістичних правових настанов. У той час, як західний індивідуалізм передбачає найактивнішу участь у державних справах, вбачаючи в цьому єдино можливий спосіб найбільш адекватного забезпечення власних прав та інтересів. Із цього приводу Михайло Грушевський ще на початку ХХ століття відзначив, що «ми (українці) не тільки гарно співаємо, ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика й мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі!» Однак такі невдачі у плані централізованого, державного будівництва компенсуються за рахунок добре розвинутої системи організації в локальних спільнотах, «яка стала своєрідною компенсацією за відсутністю чітко структурованих державно-правових інституцій» [1, с. 197] і полягала у витворенні народом різноманітних форм суспільного життя, про що свідчить різноманітність форм самоврядування українського народу (віче, братства, Запорізька Січ).

Узгодження інтересів на рівні локальних організацій пов'язують із «духом демократизму», «одвічним потягом до свободи», волелюбністю українського народу. Причому це зумовлено як історичними обставинами – постійна зовнішньополітична експансія зацікавлених країн позбавила можливості розбудови української державності, так і внутрішніми – тією самою інтровертністю та абсолютизацією ідеї свободи, які роблять неможливим підпорядкування інтересів централізованому державному управлінню. Із цього приводу у спеціальній літературі неодноразово наголошувалося на відсутності в українців поваги до авторитету,

навіть до цілком заслуженого, та до будь-якої влади [5, с. 160]. Наведене, на нашу думку, має як позитивний, так і негативний моменти. По-перше, таке узгодження інтересів на рівні локальних груп свідчить про стійкі «самоврядні потенції» правового менталітету українського народу, який в умовах відсутності власної державно-правової організації все ж таки зумів витворити самобутні форми організації – віче, братства, козацькі ради та ін., що свідчить про здатність до самоорганізації, а отже, і про наявність певної державотворчої традиції. По-друге, надання переваги локалізації інтересів значно ускладнює процес розбудови української державності, що в сучасний період яскраво виражено в багатопартійності, а також поглибленні тенденції регіоналістики в Україні.

До даної властивості примикає слабо розвинута в українців нормативність поведінки, яка полягає у відсутності традиції дотримання правових норм [6, с. 90]. Як вбачається, це було викликано не так характерним для українського правового менталітету правовим нігілізмом, як саме відсутністю стабільного та єдиного для всього населення законодавства і його невідповідністю традиційним правовим уявленням. Адже в українському правовому менталітеті значно виражена сила традиції, яка, зважаючи на відсутність власної правової системи, виконувала регулятивну функцію. Як справедливо зазначили дослідники, українці дійсно виробили унікальну систему звичаєвого права, яка, незважаючи на існування офіційного законодавства, визнавалася чинною [7, с. 327-340]. Не маючи можливості внаслідок історичних обставин брати активну участь у політико-правовому житті країни, на рівні звичаєвого права було досить детально врегульовано господарські, сімейні, земельні, спадкові відносини, які, незважаючи на свою неформальність, виконувалися із покоління в покоління. У центрі правових уявлень українців – принцип рівності всіх у розподілі матеріальних і природних благ, повага до права власності, яка ґрунтувалася на вкладеній у неї праці, обов'язковість договірних зобов'язань, відносна рівність прав чоловіка і жінки, значна роль суспільного (общинного) осуду за вчинене правопорушення. Отже, причину слабо розвиненої нормативності поведінки слід шукати не тільки у специфіці української правової ментальності, а й у чинному законодавстві для його відповідності традиційним правовим уявленням.

Специфіку української ментальності неможливо досягнути поза її релігією – православ'ям. Традиційно склалося так, що в питаннях повсякденного життя українці орієнтувалися, насамперед, на релігійні канони, а тому нерідко закон божий заміщав собою і закон юридичний. Саме із православ'ям пов'язаний ряд таких властивостей українського менталітету, як зосередженість на духовному (самовдосконалення), а не державному житті, терпимість, смиренність, невойовничість та ін., що звісно не могло не накласти свій відбиток і на сприйняття державно-правової реальності, виробивши споглядальний, очікувальний, часом зовсім байдужий, а не активний тип у справах державно-політичного життя, що посилювалося за рахунок підпорядкованості церкви державі. З іншого боку, значення релігії у свідомості народу зростало внаслідок відсутності власної державності: «коли політичні можливості нашого життя були зведені до мінімуму, церква була останнім бастионом, яка давала одиницям єдиний шанс

самовияву» [3, с. 247]. Релігійність стала не тільки однією з домінуючих властивостей українського менталітету, але й підставою для встановлення його цивілізаційної природи. Саме за ознакою християнства найчастіше проводиться цивілізаційна ідентифікація українського народу, відносячи останній разом з російським та білоруським народами до єдиної Східнослов'янсько-Православної цивілізації [2, с. 66]. У даному разі саме православ'я і є тим об'єднуючим фактором, із якого випливає подібність українського та російського правового менталітету. І що особливо важливо, саме православ'я за відсутності державності носило характер єднаючої народ ідеї, що полягало у згуртуванні людей навколо віри і боротьбі за неї. Ось чому національна ідея так тісно перегукується з релігією, виявом чого є ідея соборності.

Звичайно, специфіка українського правового менталітету не обмежується наведеними домінантами. Проте саме інтровертність, індивідуалізм, релігійність заклали первинні основи українського світогляду, врахування яких дає найбільш цілісне бачення державно-правової реальності в єдності з історико-культурними умовами її формування. У той самий час не можна залишати поза увагою той факт, що Україна вступила в новий, самостійний період державно-правового будівництва, що з часом може внести суттєві корективи до українського правового менталітету, ймовірність яких посилюється процесами глобалізації. Однак враховуючи специфіку менталітету, який піддається лише багатовіковій трансформації, виявлення кореляцій української правової ментальності стане можливим тільки після закінчення довготривалого періоду.

Література

1. Основи етнодержавознавства: Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997.
2. Східнохристиянська цивілізаційна система та її місце у всесвітньо-історичному процесі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4.
3. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006.
4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. – К.: Либідь, 2001.
5. Федущак-Паславська А. Українські державотворчі традиції // Вісник Львів. ун-ту. – 2000. – № 35. – (Сер.: Юридична).
6. Колесников М.П., Сахань О.М. Сучасна українська ментальність: сутність та особливості // Теорія і практика управління соціальними процесами. – 2005. – № 3.
7. Украинцы / Под ред. А.П. Пономарева, Н.С. Полищука. – М.: Наука, 2000.